

Ängsmarker
och
betesmarker
i Värmland

Huvudförfattare: Sara Bodin • Författare sid 39-41: Maria Sundqvist och Lise Wichmann Hansen • Grafisk form: Birgitta Skager • Foto: Johan Eklund, Fotografiska aktiebolaget, med undantag för följande: Maria Sundqvist sid 3, 7, 11 tv, 43, 47 - Sara Bodin sid 9, 36, 48 nederst tv och th - Per Larsson sid 11 th - Emma Andersson sid 15 - Tomas Janson sid 19 - Niklas Wahlström sid 34 nederst - Lise Wichmann Hansen sid 37 - Sven-Åke Berglind sid 48 överst • Riksarkivet sid 35 • Omslagsbild: Finngården Tiskaretjärn i Gräsmarks socken, Sunne kommun.

Tryckeri: Davidsons Tryckeri AB, upplaga 3 500, tryckt på Munken polar 120 g

Länsstyrelsen i Värmlands län, 651 86 Karlstad, tel 054-19 70 00,
e-post: lansstyrelsen@s.lst.se, webbplats: www.s.lst.se

Länsstyrelsen
Värmland

Utgiven i Karlstad 2006. Skriften har producerats av Länsstyrelsen i Värmlands län, med delfinansiering från Miljö- och Landsbygdsprogrammet för Sverige

Innehåll

4	Förord
8	Varför ser ängsmarken ut som den gör?
12	Varför ser betesmarken ut som den gör?
16	Fem värmländska exempel
16	Gillberga
20	Kårebol Ennarbol
24	Tiskaretjärn
28	Långban
32	Ölmeviken
36	Ängs- och betesmarksinventeringen 2002-2004
39	Lägesrapport för Värmlands slåtterängar och betesmarker 2006
42	Restaurera Mera!
44	Läsa Ängs- och betesmarksinventeringen på nätet
46	Läs mer om ängs- och betesmarker
46	Litteraturförteckning

Mandelblomma

Bevara genom att bruka

Alla våra värmländska ängs- och betesmarker är resultatet av hårt arbete. Generation efter generation av värmlänningar har skapat miljöerna (och arbetet började långt innan begreppet värmlänningar ens fanns). Skog har fällts, sten har brutits, betesdjur har betat och ängsmarker slagits, om och om igen, under hundratals och tusentals år. Resultatet är det odlingslandskap vi ser runt oss idag.

Nu, precis som tidigare, är landskapet också en blandning av nytt och gammalt. Sida vid sida finns de nybyggda lösdriftsstallarna, uthusen från 1900-talet, åkrarna som dikades ut under 1800-talet, växterna från 1700-talets betesmarker, odlingsröset från 1600-talet, gårdarna som grundades under medeltiden och gravarna som järnålderns bönder byggde. Det är en komplicerad mosaik av spår från olika tider som tillsammans bildar dagens Värmland.

Men dagens odlingslandskap är inte heller någon slutprodukt, inget statiskt landskap. Det fortsätter hela tiden att förändras. Förutsättningarna ändras, klimat, samhälle, ekonomi, politik och teknik fortsätter att påverka hur landskapet ser ut.

Odlingslandskapet måste också hela tiden användas för att finnas kvar. Vi kan inte bevara det genom att fridlysa det, sätta det i en monter eller låta det ligga orört. Åkrar, ängar och betesmarker måste brukas, annars växer odlingslandskapet igen och många av de värden som är knutna till det försvinner.

En viktig fråga är därför hur vi hittar rätt balans mellan rationella brukningsmetoder och omsorg om natur- och kulturmiljövärden.

Målet med arbetet - ett rikt odlingslandskap

"Odlingslandskapets och jordbruksmarkens värde för biologisk produktion och livsmedelsproduktion skall skyddas samtidigt som den biologiskamångfalden och kulturmiljövärdena bevaras och stärks."

...så lyder ett av de 16 miljökvalitetsmål som Sveriges Riksdag har antagit. Syftet med målen är att vi till nästa generation ska kunna lämna över ett samhälle där de största miljöproblemen är lösta.

Som en del i miljömålsarbetet ingår förstås frågorna om våra ängs- och betesmarker. För Värmlands del är målet för just dessa marker följande:

"Samtliga ängs- och betesmarker som var i hävd vid Ängs- och betesmarksinventeringen 2002-2004, eller som 2004 omfattades av miljöstöd för betesmarker och slåttermarker, ska framgent bevaras och skötas på ett sätt som bevarar deras värden. Därutöver ska de naturligt gräsbärande betesmarkerna, inkl de terrestra delarna av betade strandängar, öka med 200 hektar till 2010, och arealen brukad ängsmark öka med 20 hektar till 2010. "

Detta är alltså vad vi med gemensamma krafter ska uppnå i länet: Befintliga ängs- och betesmarker ska bevaras och arealerna ska dessutom öka i framtiden!

För att vi ska lyckas uppnå detta mål krävs naturligtvis gemensamma insatser från såväl enskilda brukare och markägare som från myndigheter, organisationer, föreningar, företag, kommuner, regering och riksdag. Det är en stor arbetsuppgift och en viktig sådan!

För att visa en liten del av det arbete som redan pågår här i Värmland och informera om framtida möjligheter, hot och behov har Länsstyrelsens lantbruksavdelning tagit fram denna skrift.

Trevlig läsning!

Läs mer om miljömålen på Miljömålportalens webbplats www.miljomal.nu eller kontakta Länsstyrelsen.

Ett rikt odlingslandskap - här pågår arbetet med att uppnå miljömålet för Värmlands ängs- och betesmarker!

Varför ser ängsmarken ut som den gör?

Äng är åkers moder

Historiskt sett var en av bondens allra viktigaste arbetsuppgifter under året att få ihop så mycket vinterfoder att kreaturen överlevde vintern.

Djuren skulle inte bara producera mjölk, kött och andra animaliska produkter, utan även gödsel till åkrarna. Det kan vara svårt att tänka sig detta idag när övergödningen har blivit ett miljöproblem, men länge var tillgången på näringsämnen starkt begränsad inom jordbruket.

Sambandet mellan höproduktion, gödselproduktion och spannmålsproduktion sammanfattas ibland i ordspråket "äng är åkers moder". Med detta menas att ju mer hö ängen gav, desto fler djur kunde man hålla vid liv över vintern och desto mer gödsel fick man till åkern. Omvänt kan man säga att för lite ängsmark innebar mindre spannmål på åkern.

Den magra ängen

Eftersom gödseln behövdes på åkern fick ängen som regel klara sig utan. Att ängen slogs och höet fraktades bort varje år gjorde marken ännu mer mager och näringsfattig. De växter som kom att trivas på ängen blev därför sådana växter som klarar av att växa på mager mark, som trivs i öppen, solig terräng och som samtidigt överlever slåttern.

Just den låga näringsnivån i ängen gör också att de snabbväxande, kvävegynnade växterna aldrig får chansen att bli dominanta. Istället kan många olika slags växter klara sig, och antalet arter per kvadratmeter i en traditionell äng kan vara mycket högt.

Antalet arter i den traditionella ängen kan bli mycket högt. Om man skulle gödsla ängen skulle många av dem snart komma att konkurreras ut.

- Vad händer om man gödslar ängen?

Om näringsnivån plötsligt höjs får de snabbväxande, kväveälskande växterna chansen att etablera sig. Hundkex, smörblomma och midsommarblomster kommer då snart att kväva de traditionella ängsväxterna.

- Vad menas med skärande redskap?

I samband med ängsskötsel används ofta begreppet "skärande redskap". Med detta menas ett vasst redskap som skär av ängsväxterna med ett fint snitt – exempelvis den traditionella lien, den motormanuella slåtterbalken eller den traktorburna slåtterbalken.

De växter som har kommit att trivas i den traditionella ängen klarar av att under sensommaren skäras av med ett fint snitt från just ett sådant vasst redskap, det har hundratals år av lieslåtter visat. Däremot vet vi ganska lite om långtidseffekterna av redskap som istället slår av växterna, som röjsnöret som trasar sönder både stjälkar och blad.

Därför brukar man rekommendera fortsatt användning av skärande redskap i värdefulla ängsmarker.

- Vad händer om man slår ängen vid fel tidpunkt?

När på året ängen slås är avgörande för hur artsammansättningen ska komma att se ut. Den traditionella tidpunkten för slåtter i Värmland brukar vara någon gång mellan mitten av juli och mitten av augusti, men det finns förstås också olika lokala tumregler för när det är dags.

Slår man för tidigt är det många gräs och örter som inte hinner blomma och sätta frö innan slåttern. För tidig slåtter missgynnar också flera insekter. Slår man för sent påverkas inte konkurrensen mellan växterna i samma grad som i en traditionellt slagen slåtteräng. Utan denna påverkan kommer de storväxta och konkurrensstarka arterna så småningom att öka, medan de små försvinner.

Det slagna höet ska också ligga kvar i någon vecka innan det tas bort, så att fröna hinner släppa.

- Vad händer om slåttern upphör?

Om slåttern upphör börjar buskar och småträd att växa upp i ängsmarken, och grässvålen skuggas. De solälskande arterna minskar och grässvålen luckras upp.

Snart bildas också ett täcke av gammalt dött växtmaterial, s.k. förna. Förnatäcket lägger sig ovanpå grässvålen och kväver och skuggar ihjäl de ljusberoende växterna.

Ormrot

Blodvaxskivling

Papegojvaxskivling

Scharlakarnsvaxskivling

På ängen växer inte bara blommor, här finns även flera arter av ängssvampar.

Varför ser betesmarken ut som den gör?

Stänga inne eller stänga ute?

Vid det här laget har jordbruk bedrivits i Sverige under åtminstone 5000 år. Under nästan hela denna tid har det varit självklart att låta betesdjuren gå lösa, och istället hägna in de grödor man velat skydda. Det är egentligen först under de senaste 150 åren som vi har börjat göra tvärtom, hägna in djuren och låta åkrar och ängar ligga ostängslade. I vissa delar av Värmland har man ännu långt in på 1900-talet fortsatt med lösgående djur (jämför också med säterbruket).

Historiskt sett är det alltså skogen, marken utanför gärdesgården, som är betesmarken. Innanför gärdesgården fanns åkrar och ängar, som betesdjuren bara fick tillträde till om någon del av markerna låg i träda, eller för s.k. efterbete efter det att marken hade skördats.

Det äldre hägnadssystemet - innanför stängslet finns åkrar, ängar och de flesta av gårdens byggnader. Utanför stängslet går djuren. Systemet används fortfarande på enstaka sätrar, här Kårebolssättern.

Undantagen utgjordes av de hagar som ibland fanns i anslutning till gården och som användes för sådana djur som man ville ha nära till hands. Det kunde t.ex. vara kalvhagar eller hästhagar.

De flesta djuren gick alltså på bete i skogen. Resultatet blev att skogen närmast runt gården blev tydligt präglad av betet – en ganska öppen, luckig skog, med soliga gläntor med gräs- och örtflora och vissa hårt betade partier. Längre bort från gården blev skogen sedan allt tätare. I dag finns mycket få sådana riktigt betespräglade skogar kvar.

Vad händer när marken betas?

Betesmarken är ett komplext system, där växtligheten påverkas av en rad olika yttre faktorer och inre processer. Förutom den mest uppenbara påverkan, d.v.s. att växterna betas av, påverkas den också av tramp, slitage, gödsel och urin från betesdjuren. När grässvålen är kort och träd och buskar hålls undan ökar också solinstrålningen till marken.

Effekten som uppstår är att vissa arter gynnas, medan andra missgynnas. Växter som klarar av att bli avbetade med jämna mellanrum, som trivs i soliga och ibland också näringsfattiga miljöer trivs bra i betesmarker.

Resultatet av betet, d.v.s. hur växtligheten kommer att se ut, beror också på en mängd andra omständigheter. Förutsättningarna på platsen, som klimat, geologi, fuktighet och naturliga näringsnivåer varierar förstås. Men resultatet kan också bli mycket olika beroende på hur betet genomförs, vilka djurslag som används, antalet djur, när på året betet sker, om djuren styrs till vissa ytor, om de får tillskottsfoder o.s.v.

Naturbetesmarker

Ibland använder man begreppet naturbetesmarker. Med detta menas som regel mark som inte har blivit insådd med foderväxter, som inte är märkbart påverkad av gödsel eller kalk, och som inte har förändrats genom stenröjning, dikning eller plöjning. Många av dessa marker är egentligen gamla ängsmarker, som nu hävdas genom bete istället.

- Vad händer om man gödslar naturbetesmarken?

Om näringsnivån plötsligt höjs får de konkurrensstarka, kvävegynnade växterna chansen att etablera sig. Hundkex, smörblomma och midsommarblomster kommer då snart att kväva de traditionella betesmarksväxterna.

- Vad händer om man tillskottsutfodrar djuren på naturbetesmarken?

Tillskottsutfodring innebär en indirekt näringstillförsel till marken, vilket ger en liknande effekt som vid gödsling. Samma indirekta näringstillförsel kan man också få om man hägnar in en liten naturbetesmark tillsammans med en stor areal vall.

Ska man ändå tillskottsutfodra är det viktigt att välja en lämplig plats, där foderrester, gödsel och tramp inte skadar värdefull flora eller kulturmiljövärden. En åkeryta eller annan okänslig mark kan vara ett bra alternativ.

- Vad händer om djuren är för få eller släpps på för sent på våren?

Om växtligheten vid någon tidpunkt under året hinner växa upp och bli hög och grov brukar det vara mycket svårt att få djuren att vilja beta ner den igen. Betet blir osmakligt och näringsnivån i fodret sjunker. Man brukar prata om att betet har blivit förvuxet.

Om växtligheten istället betas ner redan under våren och därefter kontinuerligt under växtsäsongen, fortsätter växterna att hela tiden skjuta nya, smakliga och näringsrika skott.

- Vad händer om betet upphör?

Om betet upphör börjar snart höga örter, buskar och småträd att växa upp i betesmarken och grässvålen skuggas. De solälskande arterna minskar och grässvålen luckras upp.

Snart bildas också ett täcke av gammalt dött växtmaterial, s.k. förna. Förnatäcket lägger sig ovanpå grässvålen, där det kväver och skuggar ihjäl de ljusberoende växterna och hindrar frön från att komma ner till marken och gro.

Gott om mat, eller bara gott om gräs? Här börjar betet bli förvuxet - djuren kommer inte att vilja äta de höga, grova stråna, utan kommer istället att leta efter spädare skott. De höga växterna kommer därför att bli kvar och marken kommer inte att kunna bli välhävdad och kortbetad i år.

Hitta hit:
Gravfältet och strandängarna
ligger vid Gillberga kyrka, längs
väg 175 mellan Säffle och Arvika.

Gillberga

Religiös samlingsplats och begravningsplats för bygden – för 1000 år sedan och idag

År 1357 nämns Gillberga socken för första gången i bevarade skriftliga källor – eller Gilbierghä, som man då stavade det.¹ Men den religiösa samlingsplatsen och begravningsplatsen i Gillberga är många, många hundra år äldre än så.

Höggravfältet som fortfarande ligger kvar i anslutning till dagens kyrka är nämligen en direkt föregångare till den kristna kyrkans kyrkogård. Den här typen av gravfält var vanliga under den senare delen av järnåldern, d.v.s. några århundraden efter Kristi födelse.

Just gravfältet vid Gillberga kyrka är inte vetenskapligt undersökt, men vi vet från arkeologiska utgrävningar av liknande gravfält att de avlidna brukade kremeras. Benen samlades ihop och placerades inuti högen, ibland i ett keramikfärl eller i en svepask. Förutom de brända benen brukade man ibland också lägga med sådant som den avlidne kunde behöva i livet efter detta: mat, smycken, redskap, vapen och t.o.m. ben från husdjur.

Betesdjuren håller de äldsta gravarna, som syns som runda kullar, prydliga och välhävda. Strax bortanför ligger kyrkan och kyrkogården med de nyare gravarna.

Tack vare att grässvålen hålls kort och välbetad syns gravhögnas välvningar och omgivande rännor. Kanske hävdade man gravfältet med hjälp av betesdjur redan under järnåldern?

Miljövård är en viktig nisch i företaget för Arne Rosander på Gillberga Prästgård.

Järnåldersgravfältet är fornlämning och ingår i Länsstyrelsens fornvårdsprogram och strandängarna nedanför är naturreservat.

På 1100-talet hade den nya kristna religionen fått sådant genomslag att en stenkyrka skulle byggas i Gillberga. Gillbergaborna valde då att fortsätta använda samma samlingsplats och begravningsplats som tidigare, även om religionen var ny. De nya gravarna enligt det nya gravskicket grävdes bredvid de gamla. Därför ligger det äldre gravfältet kant i kant med dagens kyrkogård, ett fenomen som man kan se i flera socknar i södra Värmland.

Delar av den medeltida stenkyrkan i Gillberga finns också kvar, men den är inbyggd inuti dagens kyrka.

Jordbruket i Gillberga för 1000 år sedan

Tack vare arkeologiska undersökningar från andra trakter vet vi en hel del om jordbruket för 1000 år sedan. Vanliga husdjur under den här tiden var nötboskap, får, getter, hästar och fjäderfän, liksom hund och katt. Grödor som

odlades var bl.a. skalkorn, havre, råg, lin, ärtor, bönor, kål, rovor och kvanne.

Som vi redan har sett (på sid 12) var åkrar och ängar vid den här tiden inhägnade och boskapen strövade fritt där utanför. Vi får alltså tänka oss ett hävdad, mosaikartat landskap längs Gillbergasjön. Djurens betande skapade flikar av öppna gräsytor i den glesa, lövdo-minerade skogen. Ju närmare gårdarna desto öppnare var markerna.

Jordbruket i Gillberga idag - köttproduktion och miljövård

Idag är det Arne Rosander som brukar markerna runt Gillberga kyrka och dessförinnan var det hans föräldrar. "Pappa kom hit 1959 och de första åren var det väldigt igenväxt här vid kyrkan" berättar Arne, som nu har betesdjur både på gravfältet intill kyrkan och på de stora, öppna strandängarna nedanför. "Och den här slänten bakom kyrkan, ner mot vattnet, här var det skog för bara 10 år sedan".

Nu kombinerar Arne köttproduktion med miljövård och säljer miljötjänster som en del av verksamheten. "Jag har valt att gå in i den nischen. Jag satsar på naturbetesbaserat och väljer djur därefter" förklarar han. "Hereford och Simmental tycker jag fungerar bra här, istället för tyngre raser, som behöver mer kraftfoder på stall".

Besättningen består av ungefär 150 djur och produktionen är på väg att ställas om från mjölkproduktion till köttproduktion. Att ha miljövård som en nisch i företaget fungerar bra, tycker Arne. "Gravfältet och strandängarna här är ju en del av just min gårds förutsättningar" menar han. Den extra ersättning som utgår för skötseln av gravfältet och strandängsbetet ger också förutsättningarna att lägga ner "det där lilla extra", vad gäller tid och arbete.

Området runt Gillberga kyrka är idag ett mycket fint exempel på ett landskap där höga

natur- och kulturmiljövärden är sammanflätade med varandra, tack vare mer än 1000 års brukande. Genom att hävden fortsätter finns här också idag sådana växter och djur som trivs i brukade, öppna miljöer; det ovanliga guldsandbiet gräver sina bohål i de torra och sandiga gravhögarna och på strandängarna finns hotade insektsarter som sammetslöpare och violettekantad guldvinge.

Just guldsandbiet har också den egenheten att den bara flyger ytterst korta sträckor, några hundra meter eller så. Detta gör att om miljön den bor i förändras negativt, t.ex. genom att markerna växer igen med skog, så slås kolonin ut. Och även om man sedan restaurerar markerna är det svårt att få bin från andra kolonier att flytta tillbaka dit, om avståndet till dessa är för stort. Förekomsten av guldsandbiet vid Gillberga kyrka visar alltså att området här har varit mer eller mindre öppet och brukat under en mycket, mycket lång tid, utan några större avbrott i hävden.

Guldsandbiet
behöver både gott om
blommande ängsvädd
eller åkervädd och
sandig blottordärde
kan gräva sina bon.

Att skötseln av markerna gör att gården håller långsiktigt, det är också viktigt för Arne. "En sådan här fastighet äger man ju egentligen inte, man förvaltar den åt sina barn", menar han. "Och sen tycker jag ju om att gå runt här också" - vilket är lätt att förstå när vi promenerar runt gravfältet en tidig kväll i juni. Gravhögarna tronar på den högsta punkten och strax nerom ligger kyrkan. Nedanför höjden breder de betade strandängarna ut sig och bortanför dem Gillbergasjön. Intill gravarna växer ekar och hasselbuketter och i slänten ner mot vattnet hittar vi orkidéer. "Den här miljön är något för folk som har blivit utbrända också" säger Arne. "Det är ett sätt att ladda batterierna".

Kårebolssättern och Ennarbolssättern

Sättern – den värmländska fäboden

Odlingslandskapet i norra delen av Klarälvdalen är mycket säreget, på grund av den speciella geologin runt den slingrande, meandrande Klarälven. Gårdarna och odlingsmarken trängs nere i den smala dalgången på sedimentmarkerna intill älven och på ömse sidor om dalen reser sig höga skogsområden där gårdarnas säterplatser ligger.

Genom att flytta djuren till sättern under sommaren kunde man avlasta de hårt utnyttjade markerna nere i dalgången. Djuren kunde beta i skogsområdena högt ovanför älven istället, och man kunde även slå vinterfoder på sätervallen och i områdena runtomkring. Ibland hade man också små odlingar på eller i närheten av sättern.

Exakt när man började med sätrar vet vi inte. Det värmländska säterbruket dyker upp i skriftliga källor för första gången under 1600-talet. Då finns flera anteckningar i de bevarade domböckerna om tvister angående säterbruket, framför allt om vilken by som hade rätt att använda vilket skogsområde. Säterdriften beskrivs redan då som "gammal" och t.o.m. "uråldrig".¹ Senare tiders forskning pekar också mot att vissa säterplatser varit brukade, på ett eller annat sätt, redan för 1000 år sedan.²

¹ Svensson 1998, s 106-107

² Emanuelsson m. fl. 2003

Kårebolssättern

Byn Kårebol ligger strax söder om Stöllet, nere i Klarälvdalen. Sättern som hör till gården, Kårebolssättern, ligger högt ovanför dalgången, uppe på skogen öster om älven.

Sätervallen på Kårebolssättern delades upp i smala remsor vid Laga Skifte år 1854, innan dess var hela vallen gemensamt ägd av gårdarna i byn. "Här börjar vår mark och den är slut härborta" visar Ingela Jansson och pekar några meter längre bort. På flera ställen finns också små gränsstenar som visar var den ena ägan slutar och var nästa börjar.

Idag är det sammanlagt ett 30-tal olika markägare som äger olika delar av sätervallen, men man har också bildat en förening som tar hand om gemensamma frågor. Föreningen ska bevara och främja aktivt säterbruk och man ordnar bl.a. slåttergillen. Dessutom har man inskrivet i stadgarna att man skall ha roligt under tiden!

Kårebolssättern var i full gång fram till andra världskriget. Efter kriget var det några få brukare som fortsatte med säterdriften, fast i mindre skala. Parallellt med säterbruket började man så småningom också hyra ut sina buor som sommarstugor. "Min farmor gjorde det efter kriget, när hon blivit änka", berättar Ingela, "och fick extra inkomster på så sätt".

År 1975 var sista året som det var djur på Kårebolssättern, i den brukningsomgången vill säga. Därefter följde en period då sättern bara användes till sommarboende.

Nästa kapitel i Kårebolssätterns historia började år 1988, fast egentligen går historien tillbaka mycket längre tillbaka än så. Som 12-åring fick Solveig Hedén följa med på besök till en äldre släktings fäbod, "Och det gjorde ett sådant starkt intryck" berättar hon. När Solveig och hennes man sedan skaffade egna djur dök tanken på det där fäbodsbesöket upp igen. Resultatet blev en liten annons i Torsbybladet,

"Vi blir inte rika på pengar, men på kunskap" säger Ingela och Solveig.

med ett erbjudande om betesdjur till lämplig säter i närheten.

Ingelas mamma fick syn på annonsen och ringde och Solveig kunde tänka sig att prova på att flytta djuren från gården nere i Munkfors ända upp till Kårebolssättern. Så nu går familjen Hedéns djur i skogarna runt sätervallen om somrarna.

När vi besöker Kårebolssättern finns det fem kor, två kvigor, två kalvar och två hästar på sättern. Ytterligare två kalvar ska strax födas. Den här dagen är det dessutom fullt med folk i stugorna, eftersom Klarälvdalens folkhögskola håller sommarkurs i fäbodbruk.

En del andra besökare hittar förstås också hit, men Ingela betonar att det inte handlar om någon turistisk verksamhet - "Det viktigaste är att föra kunskapen om säterbruket vidare, genom att hålla kurser och ta emot små grupper på besök", menar hon. "Det är viktigare än turismen"

Ennarbolssättern

Ennarbolssättern ligger några kilometer från Kårebolssättern, även den uppe på skogen öster om Klarälven. Byn Ennarbol ligger nere i dalen, intill älven. Ågorna på sätervallen hör fortfarande till gårdarna nere i byn. Sammanlagt är det ungefär 25 olika delägare, fast alla har inte hus på sina marker. Några av byggnaderna används som sommarstugor.

"Ennarbolssättern är den enda sätern i Värmland som har varit i drift hela tiden, utan avbrott i vare sig betet eller slåttern" berättar Åke Nilsson. Tidigare var det 4-5 brukare som hade sina djur här, men de senaste 30 åren är det bara Nilssons som har fortsatt att flytta upp korna på sommaren.

Att klara av att flytta mjölkproduktionen upp till en säter under 2-3 månader varje år kräver förstås mycket av tid och arbete. Klockan nio på morgonen kommer mjölkbilen till gården, som ligger en dryg mil från sätern, och då ska mjölken vara på plats - kyld och färdig att hämtas. Åke sover över uppe på sätern under sommaren och går upp halv fem, för att hinna mjölka och köra ner mjölken i tid. "Ibland har det hänt att mjölkbilen har stått och väntat när jag har kommit fram" berättar han, "Och en del säger att det måste vara lugnt och skönt häruppe och inga tider att passa!".

När vi är på besök på sätern är det tre generationer djur som betar runt sätervallen - mor, dotter och dotterdotter, sammanlagt sex kor och två kvigor. Om nätterna står djuren inne, eftersom det blir bättre ordning så och enklare vid mjölkningen, menar Åke. Vad gäller rovdjuren har det gått bra hittills, "men man vet förstås aldrig...".

Att det tar både tid och arbete att fortsätta med säterdriften på det här sättet förstår man. Åke medger också att det kräver att en stor del av fritiden offras och att förtjänsten i pengar är låg. Men djuren tycker mycket om att vara på sätern. "De vill så gärna hit", berättar Åke, "de springer!".

Fast de senaste åren har djuren fått skjuts upp till sätern, istället för att få gå (eller springa) längs säterstigen på traditionellt sätt. Det blev problem med trafiken, så nu är det transport som gäller.

"Ennarbolssättern är den enda sätern i Värmland som har varit i drift hela tiden, utan avbrott i vare sig betet eller slåttern" berättar Åke Nilsson.

Hitta hit:

Från Sunne eller Kil, sväng av
E45 vid Rottneros, mot Gräsmark.

Vid Trötvik, kör mot Arvika/
Charlottenberg. Efter ytterligare
ca 6 km är reservatet skyltat.

Tiskaretjärn

-Nyodling på finnskogen under 1600-talet

En mängd nya gårdar grundades av finska nybyggare i de värmländska skogarna under 1600-talet. Den traditionella "svenska" bebyggelsen, med tillhörande åkrar och ängar, låg då framför allt på sedimentjordarna i sjö- och älvdalarna. De nya kolonisatorerna tog sig istället an de enorma skogsbevuxta moränområdena utanför de uppodlade stråken, med en delvis annorlunda form av jordbruk.

Richard Broberg har målande beskrivit mötet mellan dessa båda jordbrukstraditioner:

I förhållande till den svenske odlarens ganska tveksamma möte med vildmarken kom finnen att närmast framstå som en exploatör av ödeskogarna. Han arbetade inte som svensken med små arealer i taget utmed dalstråken vid randen av storskogen; han undvek istället nogsamt sedimentjorden vid vattendragen och i dalsänkorna och gav sig rakt in i ödemarken, där han utvalde sin boplatz på någon höjdsluttning [...]. Där tog han elden till hjälp och grep in på barrskogen, som han omvandlade till svedjeåker, på vilken han sedan grundade såväl produktion av spannmål som höfångst.¹

Senare tiders forskning har i och för sig visat att dessa skogsområden inte var riktigt så outnyttjade och öde när de finska nybyggarna kom dit, som man tidigare velat göra gällande. Även de traditionella svenska gårdarna utnyttjade områdena, inte bara för jakt och fiske utan även för bete, slåtter och små odlingar. Men de finska nybyggarna intensifierade brukandet, och byggde också en rad nya gårdar ute i skogarna.

Det finska svedjebruket spelade en stor och viktig roll i denna nyodling, framför allt under den första tiden vid en ny bosättning. Men man har också kunnat se att redan under 1600-talet fanns vanliga "fasta" åkrar vid många finska gårdar, och periodvis verkar svedjebruk och fasta åkrar ha använts parallellt.²

Att de finska nybyggarna lyckades med omfattande nyodling på platser som av de flesta ansågs närmast omöjliga att odla upp syns i flera tingsprotokoll. Det hände nämligen att nämndemännen vägrade att genomföra utsyning av plats för finska nybyggen, med motiveringen att inget hemman skulle kunna anläggas på den föreslagna platsen! "Men finnen fortsatte oftast det oaktat sitt odlingsvärv" menar Broberg, "och om något år kunde hans gård skattläggas som hemman, säkerligen till stor förvåning för nämnd och tingsmenighet".³

³ Broberg, s 35

Vid Tiskaretjärn finns fortfarande traditionella, magra ängsmarker, hackslåttmarker, där slättegubbar, jungfrulin och orkidéer trivs. Tidigare var den här typen av miljöer vanliga i hela Värmland, idag återstår bara några få fragment.

Tiskaretjärn – Josephs gård som blev naturreservat

Tiskaretjärn ligger i just en sådan höjdsluttning uppe i skogen som Richard Broberg beskriver här ovan, en och en halv mil nordväst om Västerrottna i Gräsmark. Läget är mycket väl valt, då berggrunden på platsen består av hyperitliknande bergarter, som gör marken mycket bördig.

Det ska ha varit en finsk man vid namn Joseph som var den förste som bosatte sig här år 1626. Fyra år senare betalade han också 30 daler till markägarna i Västerrottna som ersättning för marken.⁴

År 1961 flyttade dåvarande brukare från gården och markerna började växa igen. Under 1970-talet fick Länsstyrelsens naturvårdare upp ögonen för Tiskaretjärn, men enligt dåtidens syn på naturvård var det framför allt skyddet av enstaka arter inom en liten begränsad del av gården som man först intresserade sig för - inte hela gårdsmiljön.

”Men år 1978, när Tiskaretjärn skulle bli naturreservat, hade vi börjat få upp ögonen för att detta faktiskt är ett odlingslandskap” berättar nuvarande naturvårdsdirektör Lars Furuholm. ”Så vi bestämde oss för att reservatet ska skötas som ett odlingslandskap. Det ska hävdas väl och hårt och få en flora som hör ihop med hävden. Även om det kan vara negativt för sådana arter som trivs med igenväxningen”.

Sedan tjugo år sköts nu gården genom ett samarbetsavtal mellan Länsstyrelsen och föreningen Ekosofia. I avtalet anges att reservatet ska skötas genom ett aktivt lantbruk, enligt gamla tiders sätt och traditioner.

Idag är det Peter Cobben som sköter Tiskaretjärn. Han utbildade sig först till molekylärbilog i Holland, ”Men när jag var färdig med att plugga fick jag ett jobb som gick ut på att ändra gener i plantor och så...” berättar han, ”Och det kändes inte bra”.

Istället började han intressera sig för ekologiskt jordbruk. Han reste runt och besökte gårdar i olika delar av världen, och kom så småningom fram till att en sådan försörjning vore ett bättre alternativ för honom. Via svenska föreningen Ekosofia fick han reda på att förre brukaren på Tiskaretjärn tänkte flytta, och att någon behövde ta över gården och markerna.

Nu sköts markerna genom bete och slåtter, för att floran som hör ihop med det ålderdomliga odlingslandskapet i reservatet ska bevaras. Ängarna slås med motormanuell slåtterbalk och lie, och vissa ängar efterbetas också några veckor efter slåttern. Peter tar också till vara höet från ängsmarkerna när det är möjligt. ”Jag brukar spara det, och använder det lite som medicin, om något djur inte mår så bra” berättar han.

Parallellt med skötseln av markerna bevarar man också utrotningshotade husdjursraser vid Tiskaretjärn, t.ex. genom att använda den gamla svenska rödkullan som betesdjur. När vi kommer på besök är det nio kor och sju kalvar, under ledning av tjuren Nils, som är fullt upptagna med den praktiska sidan av miljövården. ”På 70-talet fanns det bara ett tjugotal rödkullor kvar i Sverige” berättar Peter. ”Nu är vi uppe i över 500 stycken. Och vi har ovanligt många här på Tiskaretjärn, tio vuxna djur, det vanligaste är annars att man bara har ett par stycken”.

Idag är Tiskaretjärn ett mycket välskött reservat, där man kan vandra genom ängsmarkerna på markerade leder och titta på blommande slåttergubbe, brudsporre, nattviol och – inte minst – den ovanliga mörka fältgentianan. Har man tur kan man dessutom få syn på ovanliga insekter, som metallvingesvärmare, pantermätare och slåttergräsfjäril. Det är väl värt ett besök!

Det tar ungefär en veckas jobb varje år att underhålla gärdesgårdarna vid Tiskaretjärn.

Brudsporre och darrgräs

Peter och Nils (t.v. i bild) "Han är så snäll, men om han ville kunde han enkelt skicka mig över staketet här bakom " konstaterar Peter.

Fältgentiana

Ängsgentiana

Långban

-jordbruk vid sidan av bergsbruk

Ett par mil nordost om Filipstad, mitt i Bergslagen, ligger Långbans gruvby. Den unika kombinationen av olika mineral på platsen gör att Långban ibland kallas "världens mest mineralrika plats".

Om Långban verkligen är världens allra mest mineralrika plats kan förstås diskuteras, men klart är i alla fall att den speciella geologin har skapat både brytbara malmer och en för Värmland tämligen ovanlig flora. Flera av de ca 300 mineraler som har kunnat identifieras här är dessutom unika för Långban, exempelvis Långbanit(!).

Brytningen av järnmalm var länge den centrala verksamheten i Långban och lade grunden till en blomstrande industri. Redan under 1500-talet anlades en hytta på platsen, även om kombinationen av olika ämnen i malmen gjorde att man periodvis valde att hämta malm från Persberg istället för att använda den lokala malmen. Under 1700-talet tog dock brytningen ny fart i den gamla gruvan och snart togs också nya schakt upp. På 1820-talet arbetade 66 personer i gruvorna i Långban.¹

Brytningen av järnmalm lades ner på 1950-talet och brytningen av dolomit på 1970-talet. Stora delar av den gamla gruvmiljön finns dock bevarad, med bostäder, industribyggnader, gruvhål, skarnhögar och förstås också bröderna John Ericsson och Nils Eriksons barndomshem. Idag finns också museum och ett naturreservat i den gamla gruvbyn.

Jordbruk i Värmlands bergslag för 300 år sedan

År 1711 skrev bergmästare Källman att i Filipstads bergslag var boningarna "många och tätt inpå varandra belägna, det allenast var brukligt att i vretterna så litet korn och havre, och att bergsmannen beflitar sig mer att reda sin ängsvall till en ymnig höbergning för foder skull åt sina hästar, varför han vid marknadsplatsen måste förskaffa sig sin spannmål."²

Tyngdpunkten i det jordbruk som bedrevs parallellt med bergsbruket låg alltså på boskapsskötsel, inte på spannmålsproduktion. Dragdjuren var nämligen en avgörande länk i bergsbruket, eftersom metallproduktionen krävde omfattande transporter av kol, malm och järn. Även remmar och rep krävdes i olika delar av produktionen och dessa tillverkades av läder.

Samtidigt krävdes förstås stora mängder livsmedel för att föda alla de som arbetade inom bergsbruket och på riksnivå var bergslagsområdena därför stora importörer av säd.

Att man valde att köpa säden utifrån och producera djurfodret lokalt var logiskt, eftersom höet var svårt att frakta långa sträckor. Den kompakta och dyrbara säden var det däremot lönande att transportera. Dessutom var bebyggelsen i Bergslagen av naturliga skäl främst lokaliserad utifrån tillgången på brytbara malmer, vattenkraft och bränsle - inte utifrån tillgången på god åkermark där man kunde odla spannmål.

I sin bok om Långbans historia skriver Holter Hultman följande om jordbruket där under 1600-talet:

"Bergsmännens lantushållning på 1600-talet utmärkte sig alltså genom en ganska högt utvecklad boskapsskötsel vid sidan av ett mycket obetydligt åkerbruk. Detta innebär återigen, att man omsorgsfullt tillvaratog den naturliga gräsväxten på ängar, myrmarker och hagar och tog löv i de efter hyggenas uppväxande asp- och björkhagarna, men att arbetet med järnet ännu icke lämnade mycken tid till sädesodlingens mera mödosamma värv".³

² Hultman 1949 s 12

³ Hultman 1949 s 12-13

Jernbergsgården

Jernbergsgården ligger i den norra änden av Långbans gruvby. De nuvarande byggnaderna på gården är från 18- och 1900-talet, men redan på storskifteskartan från 1770 finns en gård markerad på platsen.⁴

Runt omkring i markerna finns en mängd spår efter äldre tiders brukande: odlingsrösen och stensträngar, gamla åkerytor, stenmurar och husgrunder byggda av sten och slaggblock. Enligt tradition ska många av murarna vid Jernbergsgården ha blivit byggda då gruvfogden som ägde markerna tog dit gruvbusarna (gruvdrängarna) och lät dem bygga murar i utbyte mot kaffe och smörgås.

Idag är det Kenneth och Gunilla Bäcksten som äger och sköter Jernbergsgården. Kenneth kommer från början från Karlstad, men fick arbete som lärare i Långban på 80-talet. "Vi promenerade ofta förbi här utanför då och undrade var den där grusvägen ledde. Och en gång gick vi in" berättar han.

Då hade markerna inte varit skötta på 10 år och ladugården var ihoprasad, men Kenneth och Gunilla såg potentialen och tog reda på vem som ägde gården. Till en början fick de lov att hyra den för en 100-lapp om året, men 1987 kunde de köpa Jernbergsgården.

Nu är ladugården upprustad och ett nytt bostadshus har byggts bortom det gamla. Men framför allt har betesmarkerna och slåtterängarna restaurerats. Man förstår att det måste ha varit ett tungt och tålamodskrävande arbete - träd och sly har sågats ner och ris har släpats bort, stängsel satts upp och växtligheten har slagits och betats kort, om och om igen. Men till slut har det givit resultat!

Från de gamla slåtterängarna som länge har legat och väntat i jorden, får nu möjlighet att gro. "I mitten av 90-talet hittades den första gentianan och nu växer det både fältgentiana

och ängsgentiana här", visar Kenneth - och en liten stund senare: "Och titta här, det är första gången jag har sett att den växer här borta också, den sprider sig lite för varje år!"

När markerna inventerades för 15 år sedan noterades "mest trivialarter" på Jernbergsgården, men idag finns förutom gentianorna också en mängd andra gamla ängs- och betesmarksväxter i markerna: brudsporre, brudborste, darrgräs, jungfrulin, ormrot, gullviva och smörboll - växter som var vanliga för 100 år sedan men som idag är rariteter.

Idag sköts markerna med både slätter med skärande redskap och med betesdjur. När vi kommer på besök är det 5 får och 4 ungnöt som sköter betet, men antalet nötdjur ska snart bli minst det dubbla.

Vi får kaffe i solskenet utanför huset och det är alldeles tyst bortsett från fågelkvitter och enstaka bräkanden från fåren. Runtomkring ligger betesmarkerna och slåtterängarna med alla blommor och historiska spår och vi funderar över alla hundratals år av hårt arbete som har skapat miljön runt gården - all skog som har fällts och körts och bränts, all sten som har brutits och burits och fogats ihop till stenmurar och odlingsrösen, all mark som har plöjts och betats, slagits och skördats...

Medan vi dricker påtår funderar vi också över hur många brukare det kan vara som har slitit och arbetat med markerna här sedan 1700-talet. Bergsmän, gårdsfolk, gruvbusar, backstugesittare, hemmansägare... vuxna och barn, kvinnor och män, det måste ju handla om hundratals olika personer, kommer vi fram till.

När vi ber Kenneth beskriva sitt eget brukande säger han "Tja, jag är väl allmänt intresserad. Jag är ju lärare egentligen, inte lantbrukare. Men jag tycker ju att det här är så kul!"

Resultatet av hundratals år av hårt arbete - små kuperade åkrar med odlingsrösen i kanterna. Mellan de plöjda åkerytorna låg de steniga, naturliga hackslåtmarkerna. Idag har åkermarkerna neutraliserats och blivit så magra att ängsväxterna har flyttat in och trivs även här.

Kenneth Bäcksten bland sina får.

Odlingsrösen är spår efter tidigare brukares arbete, ett litet historiskt dokument i all enkelhet. Stenarna i botten kan vara ditlagda redan under 16- eller 1700-talet. Längst upp ligger ett antal mindre stenar, vilka ofta hör ihop med potatisodlingen under 18- och 1900-talet.

Betesdjuren har skapat stora, öppna gräsytor längs stränderna, med en kort grässvål, enstaka tuvor och blottor.

Ölmeviken

- Tusenåriga gårdar och betade stränder

Ölmeslätten mellan Karlstad och Kristinehamn är ett av länets mest intensivt brukade jordbruksområden. De bördiga slättmarkerna och Ölmevikens flacka och fuktiga stränder har i alla tider erbjudit goda möjligheter till både bete och foderproduktion.

De tydligaste spåren efter de första jordbrukarna i området är deras gravmonument. På höjder ut mot Väneren ligger de äldsta gravarna, rösen, från bronsåldern. Dessa är ofta runt 3000 år gamla. Närmare jordbruksmarken ligger gravarna från järnåldern: stensättningarna, de resta stenarna och gravhögarna. Dessa brukar vara mellan 1000 och 2000 år gamla.

Under medeltiden byggdes den första kristna kyrkan i Ölme och på Saxholmen, mitt i Ölmevikens inlopp, uppfördes även en borg.

Många av gårdarna i Ölme har också mycket gamla rötter, det är inte alls otänkbart att de legat på ungefär samma plats i bortåt 1000 år. Även namnen på gårdarna kan vara mycket ålderdomliga. I flera bevarade medeltida brev och dokument omnämns också specifika gårdar runt Ölmeviken: Nore (år 1286), Rudsberg (år 1328), Ugglebol (år 1427), Tofta (år 1489) och Sjöstad (år 1497)¹. Det finns dock inget som antyder att gårdarna var nya när deras namn skrevs ner, antagligen var de flera hundra år redan då.

Betesmarkerna på 1700-talet

I juli månad år 1740 genomförde lantmätare Claes Wahlund en uppmätning av Ugglebols, Holmas och Ulvsjögårdarnas marker vid Ölmeviken. Tack vare hans beskrivning kan vi än idag läsa om hur markerna här brukades för 250 år sedan.

Marken ända från vattenbrynet och långt upp på det som idag är åker, var då betesmark. Vidare framgår av lantmätare Wahlunds anteckningar att betesmarken bedömdes vara god, "men är den olägenheten underkastad at så snart Siöön Wenern något växer flöder wattnet mehrendels öfwer alt, då denna Löt tager märkelig skada i synnerhet om floden continuerar några åhr bårt åht, som dock beklageligen som oftast skier så på denna Löt som flere ägor intill Wenern belägne"²

Betesmarkerna idag

Även idag är markerna runt Ölmeviken uppdelade mellan flera olika gårdar i närheten. Faktum är att dagens gränser är nästan identiska med de som lantmätare Wahlund ritade upp på 1700-talet! Däremot har landhöjning och igenväxning gjort att vattenlinjen idag börjar mycket längre ut än den gjorde då. Regleringen av Väneren har också gjort att vattennivån inte längre varierar lika kraftigt nu som den gjorde på 1700-talet och delar av markerna runt viken har dessutom vallats in.

Markanvändningen runt viken har varierat under andra halvan av 1900-talet. Vissa delar har varit tämligen kontinuerligt brukade, medan andra har stått ohävdade under perioder. Ett igenvuxet område i den inre delen av viken restaurerades i början av 2000-talet och de nyrestaurerade markerna bildar nu, tillsammans med de sedan länge välhävdade markerna, ett ganska stort område av strandbete längs den västra och norra kanten av viken.

Betesdjuren skapar här stora, öppna gräsytor längs stränderna, med en kort grässvål, enstaka tuvor och blottor. De hävdade betesmarkerna, strandkanterna och det grunda vattnet utanför erbjuder ett riktigt smörgåsbord av föda för både rastande och häckande fåglar. Här finns gott om matnyttiga växter, frön, insekter, kräldjur och fiskar.

¹ Nilsson, 1997

² Lantmäteristyrelsens kartarkiv, akt nr R93-110:1

Brukare och markägare runt
Ölmeviken: fr v familjen
Holmgren, Mattias Vallhagen,
Kåre Knudsen, Ola Berg, Lars
Jonsson, Torbjörn Larsson och
Leif Hweem.

Grågås, tofsvipa, trana, brushane, kricka och enkelbeckasin är exempel på fåglar som utnyttjar markerna runt Ölmeviken. Gäss, änder och olika slags vadare använder framför allt markerna som rastplats under vår- och höstflytten, men många fåglar kommer också hit med sina ungar för att leta mat.

I nuläget är det flera olika brukare som med sina djur sköter betesmarkerna runt Ölmeviken. Några brukare äger markerna själva, andra arrenderar. Alla har nötdjur för köttproduktion och skötseln av betesmarkerna runt viken kommer in som en del i verksamheten.

Erfarenheterna kring hur bra djuren växer till när de går på naturbetet runt viken varierar. Dock är man ense om att betet här står och

faller med den extra ersättning som betalas ut för naturvårdsinsatserna som betesdjuren gör. "Försvinner de bidragen försvinner djuren här också" menar man.

Undantaget är möjligen Tofta gård, den enda av gårdarna med betesdjur i viken där bostads- huset också ligger i anslutning till vattnet. "Vi skulle nog försöka hålla markerna nerom gården öppna i vilket fall som helst" menar Torbjörn (vilket är förståeligt när man har sett den fantastiska utsikten därifrån). "Men vi andra, vi ser inte ens vattnet hemifrån våra gårdar" påpekar resten av brukarna. "Det är förstås i fastighetsägarnas intresse häromkring att det hålls öppet nere längs vattnet, och i det allmännas förstås, men för oss hänger det på ersättningen för att betet här ska vara intressant".

I den hävdade strandkanten finns mycket matnyttigt. Grönbenan föredrar vattenlevande insekter och andra ryggradslösa djur.

Grönbenan

Flera av gårdarna runt Ölmeviken finns omnämnda i medeltida brev och dokument. Här är ett brev från 1323, där bl.a. gården Nore nämns.

"Vniuersis presentes litteras visuris vel audituris, lauren-
cius de solskaestadum, et sighridis vxor eius, salutem in
domino sempiternam, vobis omnibus constare volumus
euidenter..." etc.

Brevet slår fast att Lars av Silkesta och hans hustru Sigrid
bortbyter fem löpabol i Hålleryd (nu Katrineberg i Nedre
Ulleruds socken, Kils härad) i Värmland till Nydala
kloster, mot klostrets andel i Nore (Ölme socken och
härad) och 28 mark penningar.³ Nydala cistercienser-
kloster låg i nuvarande Vaggeryds kommun i Småland.

³ Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven, brev nr 3197, Riksarkivet

Ängs- och betesmarksinventeringen 2002-2004

Varför inventera ängs- och betesmarker?

Hur många betesmarker med kattfot finns det i Kristinehamns kommun? Var i länet finns flest ängslador registrerade? Finns det några ängsmarker i Gräsmarks socken som har växt igen, men som fortfarande kan restaureras?

Artrikedomen och kulturmiljövärdena i de värmländska ängs- och betesmarkerna är helt beroende av att markerna betas och slås, även i framtiden. Som vi redan har konstaterat kräver detta insatser från en rad olika aktörer, men det är också viktigt att vi kan identifiera de mest värdefulla markerna, både lokalt och på länsnivå, så att åtgärder och resurser hamnar där de gör mest nytta.

Mellan år 2002 och 2004 gjordes därför en inventering av ängs- och betesmarker, och många hundra värmländska markägare fick då besök av våra inventerare.

Hur gick inventeringen till?

Alla marker som registrerades var antingen sådana som bedömdes vara värdefulla ängs- eller betesmarker, eller marker som vid inventeringen var igenväxta, men som bedömdes vara restaurerbara.

I första hand har inventerarna återbesökt de marker som inventerades vid den gamla "Ängs och Hagmarksinventeringen" mellan år 1988 och 1994, samt de marker som innan 2002 hade beviljats s.k. tilläggsersättning inom miljöersättningen "Bevarande av betesmarker och slåtterängar".

Sammanlagt inventerades nästan 3500 ha mark i Värmlands län. Det är dock viktigt att komma ihåg att inventeringen inte är heltäckande. Det kan alltså finnas många fler värdefulla ängs- och betesmarker, som ännu inte är registrerade. Tanken är därför att inventeringen ska kunna uppdateras allteftersom.

Vad registrerades?

Vid fältbesöket noterade inventeraren en rad uppgifter om miljön, om hävden och om de växter som påträffades på platsen. Exempelvis registrerades...

- Floran, olika kärlväxter, samt i ett fåtal fall också lavar och svampar.
- Träd och buskar, även hamlade träd och grova träd.
- Olika typer av hägnader, byggnader och kulturlämningar.
- Hävden - om marken var välhävddad eller inte, hur stor del av marken som var skuggad av

träd och om växtligheten var påverkad av s.k. produktionshöjande åtgärder (som gödsling, kalkning, markbearbetning).

Alla dessa uppgifter samlades sedan i en databas som kallas "TUVA" (läs mer om databasen på sid 44).

Hur kan resultatet användas?

Syftet med inventeringen har varit att skapa "ett lättillgängligt underlag för utvärdering och uppföljning av natur- och kulturmiljökvaliteter (värden) i ängs- och betesmarker, samt som underlag för fysisk planering och ärendehantering."

Man kan alltså använda inventeringsresultatet för att få reda på mer om ängs- och betesmarkerna, var de finns, hur de ser ut och hur de hävdas. På lokal nivå kan man leta fram värdefulla marker i en viss trakt, och se vilka arter som inventeraren har registrerat där. På länsnivå och riksnivå kan man göra större sammanställningar av artförekomster, hävd, kulturmiljövärden o.s.v.

Längre fram kommer man också att kunna jämföra 2002-2004 års resultat med kommande inventeringar, och på så sätt se om markerna och hävden av dem förändras.

Vid inventeringen registrerades bl. a. betesmarkerna vid Stora Vänsberg, Grava socken i Karlstads kommun.

Styvmorsviol

Lägesrapport för Värmlands betesmarker och slåtterängar 2006

Hur ser egentligen utvecklingen ut i Värmland när det gäller slåtterängar och olika typer av betesmarker? Finns det någon efterfrågan på sådana marker och vem är det i så fall som frågar efter dem? Det är bara att konstatera att det ser ljusare ut för vissa sorters marker än för andra, men än är inte loppet kört, det finns ljusglimtar!

Positiv trend för betade strandängar

En stor del av Värmlands betesmarksareal ligger vid stränder i slättbygden, där företagen är stora och brukarna försörjer sig på sitt jordbruk.

Miljöstöd och restaureringsstöd gör det ekonomiskt lönsamt för lantbrukare att utnyttja stora strandängar till bete, eftersom de kan restaureras och skötas rationellt. Närmare 300 ha strandängar i länet har restaurerats till betesmark under åren 2000-2006. En bidragande faktor är att många gårdar har gått från mjölkproduktion till nötköttproduktion, där strandängarna kan utnyttjas på ett bra sätt i produktionen. Ett av de värmländska delmålen under miljö kvalitetsmålet Myllrande våtmarker är att ca 500 ha våtmarker ska anläggas och/eller restaureras i odlingslandskapet fram till år 2010. De blöta delarna av strandängar räknas här som våtmark, inte som betesmark. Restaurering av strandängar bidrar alltså till att uppfylla två miljö kvalitetsmål: Ett rikt odlingslandskap och Myllrande våtmarker. Läs mer om miljö målen på sid 6.

Svårt för ängsmark

Den typiska värmländska ängen ligger på en liten fastighet i skogs- eller mellanbygd, där man inte lever på jordbruket. Särskilt i anslutning till länets finngårdar finns många av

de värdefulla hackslåttmarkerna. Många av ägarna/brukarna är i pensionsåldern och orkar bara delvis eller inte alls sköta ängarna. Under Länsstyrelsens Ängsprojekt 2005-2006 intervjuades alla ägare av ängsmark i Gräsmarks och Gunnarskogs socknar och många uppgav att de är i behov av hjälp med ängsskötseln. Många fastigheter med ängar har dessutom övergått till att bli fritidshus och det är inte säkert att de nya ägarna känner till hackslåtts värden eller hur de bör skötas.

Bara hälften av ängarna i Ängs- och betesmarksinventeringen var välhävdade på hela ytan. Var femte inventerad äng var helt utan hävd och resterande ängar hävdades bara delvis.

Med hjälp av projektstöd för restaurering har ca 9 ha ängsmark restaurerats under perioden 2000-2006. Tyvärr har hävden i flera andra fall upphört under samma period, i många fall beroende på ägarna/brukarnas ålder.

Miljöersättningen för ängar som behöver manuell skötsel (lie eller motormanuell slåtterbalk) höjdes kraftigt 2005. I flera andra län har entreprenörer börjat ta sig an ängsskötsel mot att få miljöersättningen, om markägarna själva inte kan eller vill göra arbetet. I Värmland har inget sådant specialiserat företag etablerat sig ännu, men flera företagare har visat intresse och .

Svårt även för små betesmarker

Små betesmarker med en historia antingen som tidigare hackslått eller som kalvhage kan innehålla mycket höga botaniska och kulturhistoriska värden. Om djurhållningen på gården upphör är det dock svårt att få till någon annan skötsel på marken. Det lönar sig ofta inte för en

annan djurbonde att transportera ett mindre antal djur till en liten hage. Även daglig tillsyn kan vara ett problem. På vissa håll kan även risken för rovdjursangrepp medverka till att djurägare inte vill ta på sig att beta en avlägset belägen betesmark.

Ett annat hot mot små gårdsnära betesmarker är att värdena förstörs på grund av att hagen, som ligger praktiskt nära gårdens byggnader, används som rasthage. Djuren utfodras och vistas här mer eller mindre kontinuerligt. Marken kan då bli kraftigt gödselpåverkad och söndertrampad. Den artrika vegetationen försvinner och ersätts av smörblommor, skräppor, brännässlor etc.

Få skogsbeten kvar

Skogsbete var under flera tusen år den i särklass vanligaste typen av betesmark i Värmland, men har nu nästan helt försvunnit. Det är relativt vanligt att en bit skog finns med innanför stängslet i en betesfälla och att djuren går här, men att man fortfarande sköter marken som traditionellt skogsbete är väldigt ovanligt. Därför finns sällan de natur- och kulturvärden som är knutna till en luckig, ljusöppen och olikåldrig skog med en betespräglad markvegetation.

Restaurering

Under åren 2000-2006 har markägare/brukare kunnat söka projektstöd för restaurering av

betesmarker och slåtterängar genom Länsstyrelsen. I Värmland har 25 brukare beviljats stöd för att restaurera 78 ha strandbete, 2,5 ha skogsbete, 98 ha övrig betesmark och 8,5 ha ängsmark. Restaureringsstöd kommer även att finnas under 2007-13.

Härutöver har flera kommuner restaurerat sammanlagt ca 180 ha betesmark under åren 2002-2006 genom t ex lokala investeringsprogram (LIP) och lokala naturvårdsprojekt via Naturvårdsverket. Skogsvårdsstyrelsen har under åren 2004-2006 restaurerat ca 10 ha skogsbete. Inom naturreservaten restaureras ca 95 ha betesmark mellan 2001-2008.

När vi miljömålen?

Om nuvarande miljöstöd finns kvar och utvecklingen inom nötköttproduktionen fortsätter kan vi kanske nå målen som handlar om att utöka arealen betesmark och att återställa våtmark genom restaurering av strandbeten. Enligt det nationella miljömålet är det dock "betesmark av de mest hotade typerna" som ska restaureras. Det uppnås inte om vi fyller "hela vår kvot" med enbart strandängsbeten.

Att få till skötsel på hackslåttmarker och på små betesmarker vid gårdar där man slutat eller snart kommer att sluta med djur kommer inte att ske av sig själv. Ytterligare målinriktade insatser behövs därför om värdena bevaras och målen ska nås.

Gårdsstöd

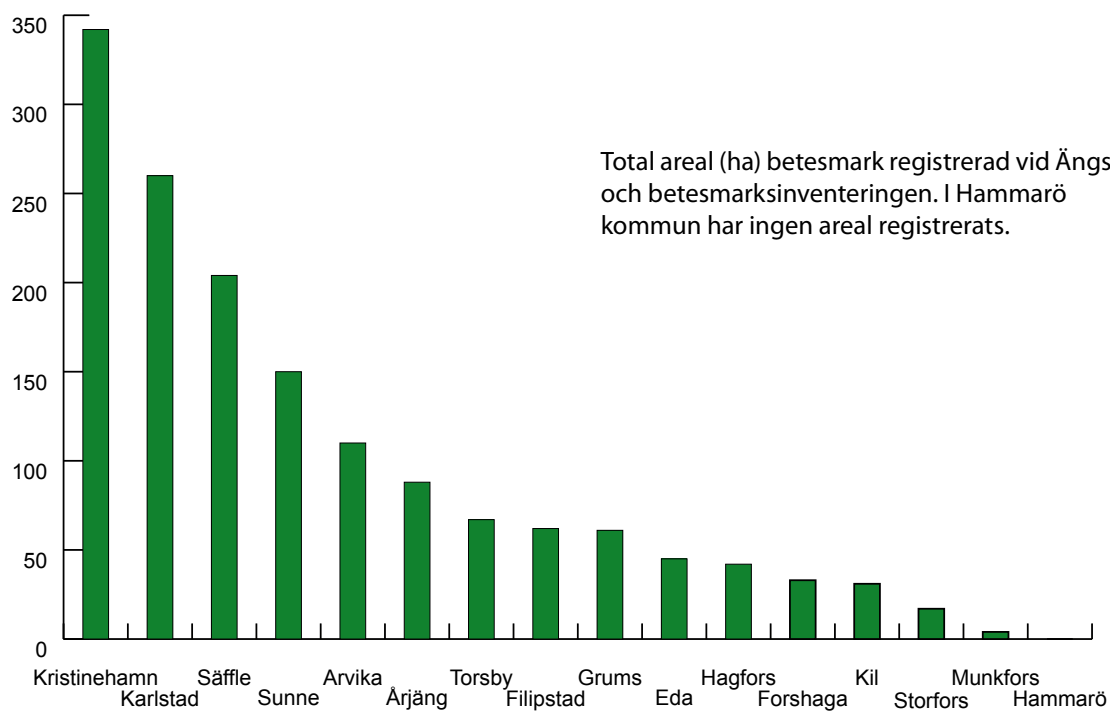
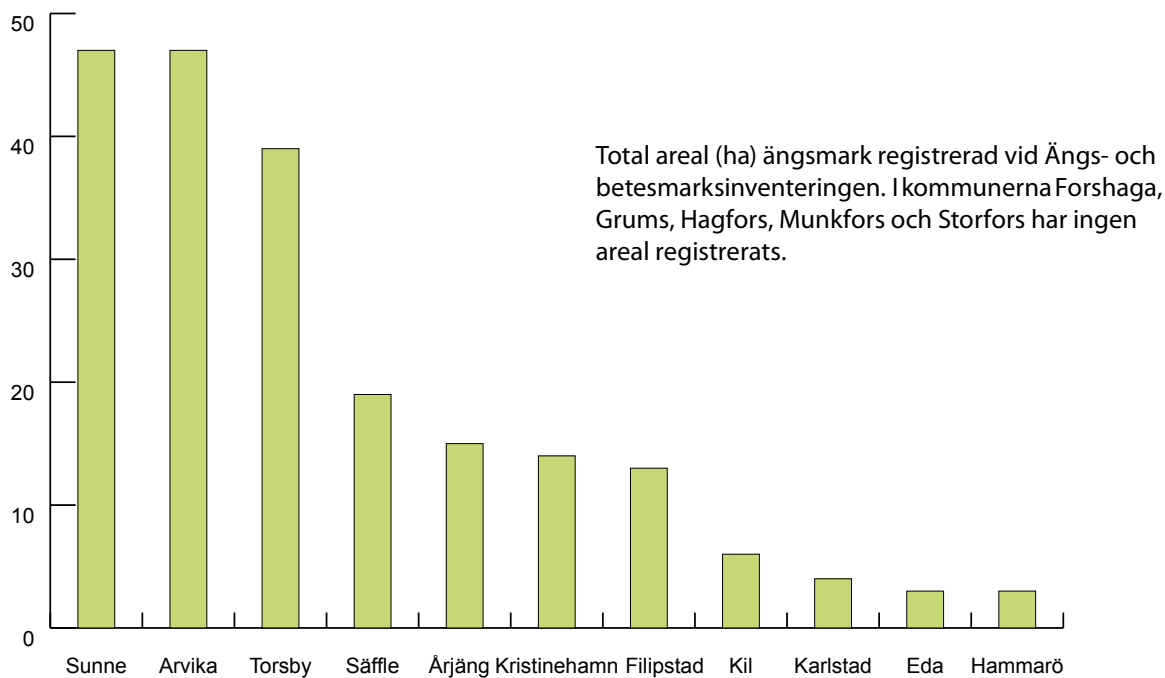
För all jordbruksmark som uppfyller vissa grundvillkor. Stödrätter krävs.

Miljöersättning för betesmarker och slåtterängar 2007-13

Ersättning ges för skötsel av slåtteräng, betesmark, fåbodbete och skogsbete. Högre ersättning ges till marker med särskilda värden än till marker med allmänna värden.

Projektstöd för restaurering

Ersättning ges för restaurering av igenvuxna betesmarker, slåtterängar, skogs-, fåbodbete eller kulturmiljöer. Länsstyrelsen prioriterar mellan olika projekt.

Just blåsippor kan ta sig upp genom det täcke av förna, gammalt dött växtmaterial, som bildas när hävden upphör. Men många andra växter tynar snart bort under det tjocka täcket.

Restaurera mera!

Idag återstår ungefär 1 procent av den ängs- mark och ungefär 25 procent av den betesmark som fanns i Sverige år 1927.¹ Som vi redan har konstaterat är förändringar inom jordbruket, och därmed också jordbrukslandskapet, varken något nytt eller något konstigt, men i vissa fall är det värt att anpassa de moderna, rationella bruksmetoderna efter de värden som finns i en viss mark eller i en viss miljö.

Med de traditionella ängs- och betesmarkerna försvinner nämligen också många av de växter och djur som under hundratals och tusentals år har anpassat sig till just dessa miljöer. Dessutom försvinner miljöerna i sig, och med dem viktiga delar av vårt historiska kulturlandskap.

Men som tur är finns det fortfarande många marker som visserligen har börjat växa igen, men som ännu är fullt möjliga att restaurera! Det är marker där enstaka arter har lyckats överleva, där fröer från de gamla växterna ligger kvar i jorden och väntar på en chans att kunna gro, och där de traditionella hävdade miljöerna fortfarande kan röjas fram och återställas.

Vissa av dessa marker finns registrerade i databasen TUVA, där de kallas "restaurerbara" (se även sid 44). Men det finns naturligtvis många fler sådana marker i verkligheten.

Vad menas med att restaurera mark?

Begreppet att restaurera mark används oftast om ängs- eller betesmarker som under en period har varit ohävdade och som har vuxit igen, men som ska återställas till hävdad skick. I arbetet kan ingå att avverka skog, slå sly och annan igenväxning, dra ris, samla ihop gammalt dött växtmaterial och på nytt börja hävda markerna genom bete eller slåtter. Men för att restaureringen ska bli lyckad, och markerna på nytt ska bli de artrika ängs- eller betesmarker som de en gång var, krävs bra planering och mycket arbete. Dessutom måste restaureringen få ta lång tid, ofta många år om resultatet ska bli bra.

Vilken hjälp finns att få?

Den som vill restaurera värdefulla ängs- eller betesmarker kan få hjälp med att ta fram en plan för hur arbetet bör läggas upp, år för år, för att restaureringen ska bli lyckad. I vissa fall kan man också få ekonomisk hjälp för att kunna genomföra restaureringen. Länsstyrelsens Lantbruksavdelning kan lämna mer information om både rådgivning och stödregler.

Från Länsstyrelsen kan man också få skriften "Restaurering av betesmarker och ängar", där många av grundprinciperna för restaureringsarbetet beskrivs.

Blåsippa

Läsa Ängs- och betesmarksinventeringen på nätet - www.sjv.se/tuva

Så här söker du i databasen TUVA

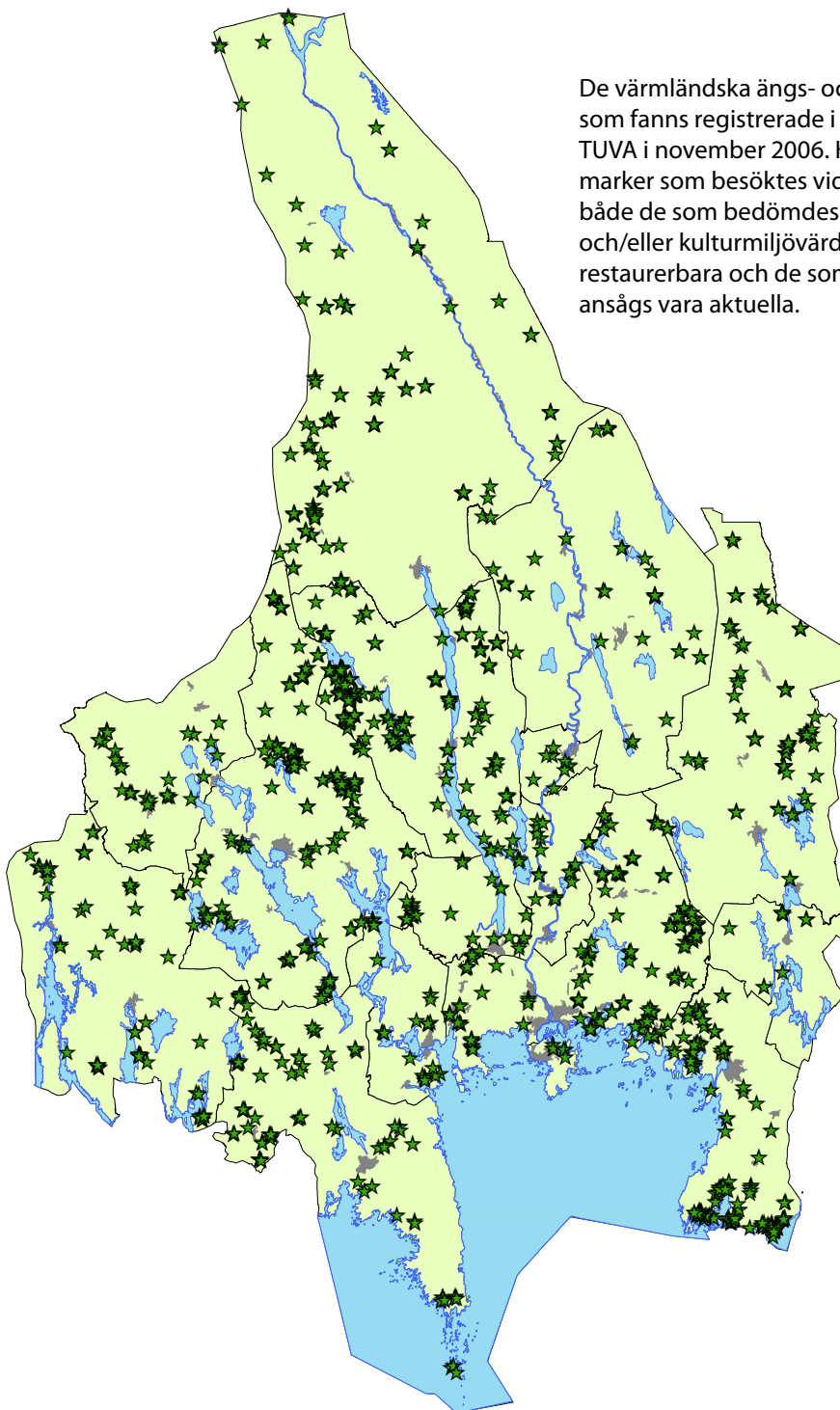
Gå in på www.sjv.se/tuva. Klicka på länken Sök i TUVA. Välj sedan bland tio sökvägar utifrån vilket tema du är intresserad av.

1. Är du intresserad av en viss typ av mark? Gå in på Hävd eller naturtyp eller på Restaurerbara marker eller marker som inte längre är aktuella.
2. Är du intresserad av marker inom ett visst område? Gå in på Län, kommun eller församling.
3. Vill du veta om det finns ängs- och betesmarker på en viss fastighet eller söka efter ett visst fält-id? Gå in på Inventerad mark. Observera att namn inte är angivet för alla marker. När namnet är angivet består det av namndelen i fastighetsbeteckningen. Om du inte hittar en fastighet via den här sökvägen kan du även prova via Län, kommun eller församling.
4. Är du intresserad av marker med ett visst innehåll? Gå in på Träd-, Flora-, Vatten-, Kulturmiljö- eller Faunakvaliteter.
5. Vill du kombinera flera olika teman i din sökning? Gå in på Avancerad sökning.
6. Under frågetecknet i övre högra hörnet finns ett hjälpavsnitt. Där finns handledning till hur du söker i databasen, definitioner av begrepp som används och information om inventeringsmetodiken.

- När du valt sökkriterier och klickat på Sök får du först fram en översikt med Resultat. Den presenterar uppgifter om arealen och antalet marker som stämmer in på dina sökkriterier.

Om du därefter klickar på länken Visa marklista får du fram kortfattad information om varje enskild mark i din sökning.

- Om du vill gå vidare från marklistan och se all information om en enskild mark så klicka på namn eller fält-id i kolumnen Namn. Då får du fram en objektrapport med det fullständiga protokollet från fältinventeringen.

De värmländska ängs- och betesmarker som fanns registrerade i databasen TUVÅ i november 2006. Här syns alla marker som besöktes vid inventeringen, både de som bedömdes ha höga natur- och/eller kulturmiljövärden, de som var restaurerbara och de som inte längre ansågs vara aktuella.

Läs mer om ängs- och betesmarker

Jordbruksverkets broschyrserie "Biologisk mångfald och variation i odlingslandskapet":

- Ängar, 1998
- Naturbetesmarker, 2002
- Fäbodskog och fäbodbruk, 1997
- Restaurering av betesmarker och ängar, 2006

Broschyerna kan erhållas via Länsstyrelsens lantbruksavdelning.

Vill du veta mer?

Länsstyrelsen kan ge ytterligare råd om natur- och kulturmiljövärdena i odlingslandskapet, om restaurering av marker, betesplanering, aktuella ekonomiska stöd, lagar och förordningar.

Välkommen att kontakta oss!

Litteraturförteckning

Kungliga ortnamnskommittén, Ortnamnen i Värmlands Län, Gillbergs härad
Uppsala 1922
Eva Svensson, Människor i Utmark
Lund 1998
Emanuelsson, Johansson, Nilsson, Pettersson och Svensson, Settlement, shieling and landscape
Lund 2003
Richard Broberg, Finsk invandring till mellersta Sverige
Uppsala 1988
Gabriel Bladh, Finnskogens landskap och människor under fyra sekel
Göteborg 1995
Holter Hultman, Långbanshyttan i forna tider
1949
Halvar Nilsson, De värmländska medeltidsbrev
Uppsala 1997
Restaurering av betesmarker och ängar, Jordbruksverket
2006
www.filipstadsbergslag.com , 2006-11-01
Lantmäteristyrelsens kartarkiv, Gävle
Riksarkivet, Stockholm

Länsstyrelsen
Värmland

Metallvingesvärmare på åkervädd

Brudborste

Styvmorsviol